

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2018 metai

1

LI

Vilnius 2018

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2018
© Straipsnių autoriai, 2018

Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose. Sudarė Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017, 814 p., iliustr. ISBN 978-5-420-01790-6

Gausiomis populiariomis mokslinėmis publikacijomis pasitikę mūsų nepriklausomos valstybės atkūrimo šimtmetį, jo minėjimams praūžus, galime atidžiau įvertinti, kurios iš jų turės išliekamosios vertės ir antrajame šimtetyje, o gal ir minint naujus valstybingumo amžius. Tokia publikacija neabejotinai taps recenzuojama knyga – juk joje skelbiami svarbiausieji pirminiai valstybės atkūrimo šaltiniai: Vasario 16-osios aktą paskelbusios, jo skelbimui ir įgyvendinimui sąlygas parengusios Lietuvos Tarybos dokumentai. Tai autentiški modernaus mūsų valstybingumo gimties liudijimai, kuriais remiantis galima ne tik rekonstruoti jo atkūrimą, bet ir tikrinti, tikslinti jau žinomus jo aiškinimus, taip pat kelti naujas hipotezes, palaikyti gyvybingą ir prasmės kupiną jos istoriografiją.

Daugeliui istorikų aptariamas veikalas taps parankine knyga, tvirtu atramos tašku istoriografiniuose svarstymuose. Tai tikrai šimtmečio vertas leidinys, nenusteibtume, net jei ateityje jį ims vadinti šimtmetinio valstybingumo ištakų „biblija“. Kritišku požiūriu garsėjantis profesorius Alfredas Bumblauskas per šimtmečio iškilmes yra pasakęs: „Mes Vasario 16-osios nesuprantame iki galo, nes jos sintezės istorikai nėra sukūrę.“¹ Nesiginčydami su profesoriumi dėl sintezės apskritai, galime pasakyti, kad sinteze šaltinių publikavimo, net šaltiniotyros prasme recenzuojamą knygą išties galime vadinti. Ji neatsirado netikėtai, o yra dviejų iškilų profesorių – Alfonso Eidinto ir Raimundo Lopatos mažiausiai trijų dešimtmečių kruopštaus ir darnaus triūso vaisius. Jau nuo 1988 m. jie rengė ir po poros metų publikavo 1917–1918 m. Lietuvos Tarybos posėdžių bei paskelbė Tarybos Prezidiumo posėdžių protokolus. Nors humanitarai dar nesivaiko citavimo indeksų, bet turbūt nedaug suklysimė pasakę, kad protokolų leidinys tapo vienu dažniausiai cituojamų ne tik šimtmečiui skirtose publikacijose. Vien „Lietuvos istorijos“ X tomo I dalyje jis cituotas 14 kartų. Tarybos protokolų publikacija taip pat padėjo Kovo 11-osios Lietuvai tvirčiau istoriškai atsiremti į Vasario 16-osios nepriklausomybę.

Naujasis leidinys ne tik dvigubai chronologiškai praplėstas, „dedant dokumentą po dokumento“ (28 p.), iki pat Steigiamojo Seimo pradžios, bet ir įtraukti temiškaai platesnės aprėpties šaltiniai, atspindintys Lietuvos valstybės vizijas ir planus gausiau mūsų tautiečių gyventose šalyse – JAV, Šveicarijoje, Rusijoje, Švedijoje ir kitur. Aišku, pagrindinis nepriklausomybės siekių centras lieka Lietuva, matyti Vilniaus ir Kauno bei kitų Lietu-

¹ Paskaita Vilniaus universiteto Teatro salėje „Valstybingumo viršukalnės“ – prieiga per internetą: <http://naujienos.vu.lt/prof-a-bumblauskas-man-si-metafora-didesne-lietuvos-trispalve-virs-rusijos-ir-amerikos-veliavu> [žr. 2018 02 25].

vos vietų bendrumas. Labai vertinga yra pirmą kartą vienoje vietoje skelbiama lietuvių konferencijų, vykusių Šveicarijoje, Švedijoje ar kitose vietose medžiaga, kurioje atskleidžia bręstančios valstybinės minties raida. Tyrinėtojams ar istorijos mėgėjams nebereikės blaškytis ieškant vienos ar kitos konferencijos dokumento – svarbiausius Valstybės atkūrimo šaltinius jau turėsime vienoje knygoje.

Knyga gražiai išleista, skelbiami dokumentai publikavimo požiūriu vykusiai sutvarkyti, papildyti komentarais. Ypač vertingas sudarytojų parengtas įžanginis skyrius, kuriame ne tik aptariami publikuojami dokumentai, bet ir nuosekliai bei kruopščiai analizuojamas juose atsispindintis valstybingumo atkūrimas. Pirmiausia aptariamas jau tradiciniu vartęs klausimas, kurie veiksniai – vidiniai ar tarptautiniai – atkūrimą lėmė. Tiesa, to paties atvarto viename puslapyje teigiama, kad dėl to klausimo „neverta diskutuoti“, nes pavieniui nei vieni, nei kiti veiksniai „nebūtų sudarę lemiamų sąlygų valstybės nepriklausomybei atkurti“, o kitame sakoma: „Be abejo, įdomu, kas iš tiesų lėmė pergalę tautai siekiant nepriklausomybės: vidinis ryžtas bei valia ar išorinės, tarptautinės aplinkybės?“ (p. 30–31).

Reikia pasakyti, kad recenzuojama dokumentų publikacija yra puikiausias matas abiem veiksniams įvertinti iš visų pusių. O tai svarbu, ypač turint galvoje visuomeninį ir tarptautinį aspektą, kai įsisiautėja informaciniai karai, kai prieš šimtą metų atsiradęs šiuolaikinis Baltijos šalių valstybingumas neretai vis dar vertinamas kaip tarptautinių aplinkybių padarinys, kai Rusijai ir Vokietijai nusilpus, Antantė kūrė „sanitarinį kordoną“ Baltijos valstybių pavidalu bolševikų revoliucijos plėtrai į Vakarų sustabdyti. Mes ir patys buvome linę prasantari, kad mūsų valstybingumas tėra „geopolitinė anomalija“². Vidinį veiksnių nuvertinantis požiūris prasprūsta ir naujausiose publikacijose. Štai visai neseniai Vytautas Petronis teigė, kad Lietuvos Respublika atsirado daugiausia „kaip tiesioginė Pirmojo pasaulinio karo pasekmė“³.

Tarptautinio veiksnio akcentavimas ataidi ne vien iš Rytų, jis gajus ir Vakaruose. Užtenka prisiminti žymaus sovietologo, sovietų simpatiko, diplomato, 1925–1929 m. dirbusio britų pasiuntinybėje Rygoje, ir istoriko, tarptautinių santykių realizmo teorijos kūrėjo Edwardo Carro po pasaulį paskleistas mintis. Garsiojoje jo daugiatomėje „Sovietų Rusijos istorijoje“ tvirtinama: „jeigu yra teisinga teigti, jog bolševikų režimas Baltijos šalyse niekada negalėjo susikurti be tiesioginio Maskvos įsikišimo, taip pat teisinga yra tai, kad „buržuazinis režimas“ šiose šalyse niekada nebūtų galėjęs išsilaikyti be užsienio vyriausybių, suinteresuotų priešiniuisi bolševikams, palaikymo. Nebuvo pasirinkimo

² Č. Laurinavičius, E. Motieka, N. Statkus, *Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius*, Vilnius, 2005, p. 29.

³ V. Petronis, Neperkirstas Gordijaus mazgas: valstybinės prievartos prieš visuomenę Lietuvoje genezė (1918–1921), *Lietuvos istorijos metraštis. 2015/1*, 2016, p. 69.

tarp nepriklausomybės ar priklausomybės, o tik tarp priklausomybės nuo Maskvos arba nuo „kapitalistinio pasaulio buržuazinių vyriausybių“⁴.

Taigi, viskas nulemta. Net taiklūs ir, atrodo, teisingi Vandos Daugirdaitės-Sruogienės žodžiai, jog „mūsų nepriklausomoji valstybė nebūtų buvusi realizuota, kad ir kaip patriotai būtų stengęsi ir savanoriai didvyriškai aukojęsi, jeigu 1918 m. nebūtų susidariusi palanki tarptautinė politinė konjunktūra“⁵, gali sudaryti pesimistinį įspūdį. Lietuvos istoriografijai didžiai nusipelnęs Alfredas Erikas Sennas yra priekaištavęs lietuviams, kad jie „buvo linkę sumenkinti išorinės paramos reikšmę“ atkuriant valstybingumą. „Rusijos žlugimas, Vokietijos pralaimėjimas ir Antantės suvaržymai Lenkijai nulėmė Lietuvos gimimą. Žinoma, pačių lietuvių nuopelnai negali būti nepastebėti, tačiau neturėtų būti pervertinami“⁶, – tai teisingi žodžiai, bet juose taip pat justai tarptautinio veiksnio lemtinumo akcentas.

Labai prasmingai įžanginio skyriaus pabaigoje vėl grįžtama prie abiejų veiksmų balanso ir cituojamas Mykolas Römeris, kuris taikliai pasakė, jog „nėra ir negali būti mažiausios abejonės“, kad Lietuvos valstybė „yra ne kieno nors dovana, ne nacionalinės teoremos kieno nors padarytas sprendimas, bet nacionalinės tautos laimėjimas, gyvas jos jėgų vaisius“ (p. 116). Įdomu pažymėti, kad aptariamo leidinio sudarytojas R. Lopata yra bene vienintelis istorikas, nurodęs, jog tarptautinės konjunktūros poveikis Lietuvos valstybingumo raidai Pirmojo pasaulinio karo metais galėjo būti ne tik „pozityvus“, bet ir „negatyvus“⁷, t. y. trukdantis jį atkurti. Tai, manytume, svarbi išvalga.

Dažnai Vidurio ir Rytų Europoje po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusių naujų valstybių tarptautinės prielaidos vertinamos standartiškai vienodai, lyg sumaunamos ant vieno kurpaliaus. Pasakoma, jog per tą karą žlugo keturios (Osmanų, Austrijos-Vengrijos, Vokietijos ir Rusijos) imperijos, vadinasi, jų teritorijoje gyvenusios tautos tapo politiškai laisvos. Bet juk iš esmės žlugo tik pirmosios dvi imperijos. Tiesa, imperatorių nebeliko ir Rusijoje bei Vokietijoje, tačiau kaip valstybės jos ne tik nežlugo, bet ir išlaikė imperines užmačias. Vokietijos militaristiniai sluoksniai nenorėjo atsisakyti rytuose užimtų teritorijų, taip pat ir Baltijos kraštų, o Rusija siekė juos atgauti. Šiems tikslams pasiekti buvo naudojamos ne tik diplomatinės, politinės, bet ir karinės priemonės. Bolševikai ir vokiečių revoliucionieriai, vadinamieji spartakininkai bei į bermontininkus susivieniję abiejų didžiųjų šalių militaristai veikė solidarai prieš pabaltijiečių valstybingumą. Rusija, be to,

⁴ Э. Карр, *История Советской России. Большевицкая революция 1917–1923*, Москва, 1990, т. 1–2, с. 220.

⁵ V. Sruogienė, Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai, *Metmenys*, 1969, nr. 17, p. 180.

⁶ A. E. Sennas, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992, p. 169.

⁷ R. Lopata, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, т. 9, Vilnius, 1996, p. 8–9.

buvo karo nugalėtojų – Antantės šalių sąjungininkė, todėl jos interesų Baltijos regione buvo paisoma. Tie nugalėtojai, ypač JAV, taip pat laikėsi Rusijos nedalomumo principo, dažnai net labiau nei skelbiamos tautų apsisprendimo teisės. Tad jau faktiškai laidojamos Austrijos-Vengrijos imperijos teritorijoje besiformuojanti Čekoslovakijos valstybė, pavyzdžiui, turėjo gerokai palankesnę tarptautinę konjunkturą nei Baltijos šalys, kurioms vos ne kiekvieną valstybės kūrimo galimybę tekdavo išreptelėti.

Tiesa, kai kurioms Rusijos imperijoje buvusioms tautoms galbūt susidarė dar sunkesnės sąlygos valstybingumui kurti negu pabaltijiečiams. Pavyzdžiui, Gruzijos nepriklausomybę bolševikai likvidavo jau 1921 m., pasinaudoję stipriu Turkijos užnugariu. Vokietija tokiu užnugariu krašte prie Baltijos tada jiems netapo. Net latviai, dėl bermontininkų avantiūros 1919 m. lapkritį paskelbę Vokietijai karą, sugebėjo su ja susitarti. Lietuviai ir estai su Vokietija susitarė dar greičiau, nors nebuvo lengva.

Recenzuojamame leidinyje atsispindintys Lietuvos Tarybos sugebėjimai virtuoziskai pasinaudoti tarptautinėmis aplinkybėmis, netgi jas paveikti, sugebėjimai pasinaudoti prieštaravimais tarp vokiečių karinės administracijos ir centrinės Berlyno valdžios, taip pat rasti palaikymo Reichstage, partijose, tarp inteligentų, spaudoje taptų dar akivaizdesni, jei palygintume mūsų Tarybos veiksmus su panašaus pavadinimo institucijomis, atsiradusiomis kitose Baltijos šalyse. Labai iškalbinga būtų Kuršo ar Baltijos kunigaikštysčių kūrimo istorija. Pirmoji iš jų, Kuršo kunigaikštystė, istoriškai tikrai egzistavo XVI–XVIII a., kurį laiką bent formaliai priklausė LDK, o vėliau ir Abiejų Tautų Respublikai, XVII a. suklestėjo, įsigijo kolonijų Afrikoje ir Amerikoje. 1917 m. rugsėjo 18 d. buvo sušauktas Kuršo landtagas, kuris susirinko istorinėje šios valstybės sostinėje Jelgavoje. Bet susirinko tik tam, kad pats pasileistų, paskelbęs, jog perduoda valdžios įgaliojimus tuoj pat šaukiamam šiuolaikiškam platesnio atstovavimo valdžios organui – „Žemės susirinkimui“ (*Landesversammlung*); šis jau galėsiąs lemti krašto likimą. „Modernus“ susirinkimas atsirado staigiai – jau rugsėjo 21 d., ir suformavo nuolat veikiančią instituciją – 20 narių Žemės tarybą (*Landesrat*). Pakludamas okupacinės valdžios diktatui „Žemės susirinkimas“ priėmė paklusnumo deklaraciją, kuria pasveikino Vokietijos kaizerį Vilhelmą II kaip Kuršo išvaduotoją ir į jo rankas perdavė šio krašto likimą⁸.

Kuršo valdžios organų paklusnumo vokiečių administracijai demonstravimas visiškai nesulygintinas su nepriklausomybės sieki iškilusios Vilniaus konferencijos nusistatymu. Nors ji vyko beveik tuo pačiu metu kaip ir „Žemės susirinkimas“, taip pat abu forumai išrinko 20 narių tarybas, bet tai tik formalūs sutapimai. Jų nutarimai skiriasi kaip diena ir naktis, užtenka tik pasižiūrėti į Vilniaus konferencijos ir jos nutarimų medžiagą, kuri labai plačiai pateikta recenzuojamame leidinyje (p. 176–260).

⁸ *Akten des Kurländischen Extraordinären Landtages pro September 1917 in ritter- und landschaftlicher Angelegenheiten*, Mitau, 1917; J. Līgotņa, *Latvijas valsts dibināšana*, Rīga, 1925, 454. lpp.

Kad Vokietijos valdžia, turėdama panašių sumanymų Kurše ir Lietuvoje, pasiekė skirtingų rezultatų, rodytų pačių sumanytojų ar sumanymo vykdytojų liudijimai. Tai gerai matyti Ericho Ludendorffo atsiminimuose. Jis rašė, jog tiek Kurše, tiek Lietuvoje siekta sukurti „Krašto tarybas“⁹, kurių funkcija – perduoti vokiečių valdžiai vietinių gyventojų pageidavimus. Jam atrodė, kad dar rugpjūtį vokiečių karinei vadovybei nurodžius, įvykiai Kurše susiklostė palankiai, bet Lietuvoje įgavę nepageidaujamą kryptį, mat čia iškilę „neaiškūs vietinės demokratijos siekiai“ ir politinis gyvenimas „patekęs į aklavietę“¹⁰. Toliau jau kitais žodžiais generolas aiškino: „Kurše pagrindinis darbas jau buvo padarytas ir liko tik formalumai. O Vilniuje, atvirkščiai, dar reikėjo įveikti išimtines kliūtis. [...] Lietuvos demokratai vilniečiai sulaukė Reichstago daugumos partijų supratimo, o jas suprato ir Užsienio reikalų ministerija. Lietuviai pamažu įprato nebežiūrėti į karinę vadovybę kaip į vokiečių nacijos autoriteto įsikūnijimą ir greitai suskato manyti, jog atskiri deputatai turį daugiau valdžios nei pati vyriausybė.“¹¹ Tokia tad tendencija, jo nuomone, buvusi gana pavojinga ateities Vokietijai¹².

Panašios nuotaikos vokiečių karinėje administracijoje buvo gana išplitusios. Ar dar reikia priminti senai žinomą prieš pat Vilniaus konferenciją 1917 m. rugpjūčio 15 d. išsakytą Rytų fronto štabo viršininko Maxo Hoffmanno mintį: „lietuviai tiek pat gali save valdyti, kiek mano dukraitė Ilza gali save auklėti“¹³.

Štai kokiomis sąlygomis, dar vykstant karui, atsirado ir ėmėsi veikti Lietuvos Taryba. Kompromiso paieškos Rytų fronte taip pat nieko gero nežadėjo. Įvado autoriai pagrįstai teigia, kad „separatinės paliaubos sustiprino vokiečių karo partijos pozicijas“ (p. 59). Dėl to Taryba turėjusi laikinai atsitraukti – buvo priimtas Gruodžio 11 d. aktas. Iš Įvado, taip pat leidinyje skelbiamų dokumentų aiškiai matyti, kaip skilusi Taryba pasiekė kompromisą, kaip pagaliau susitarė ir priėmė Vasario 16 d. aktą. Įvado autoriai detalčiai svarstė šio dokumento pirmųjų egzempliorių likimo klausimą. Remdamiesi Aleksandro Stulginskio liudijimu, jie teigė, kad „abu Akto egzemplioriai buvo parašyti mašinėle iš anksto, vasario 15 dieną“ (p. 64). Atsižvelgiant į signatarų Jono Basanavičius, Petro Klimo, Mykolo Biržiškos nuomonę, taip pat istoriko Raimondo Klimavičiaus tyrimus, nurodoma, jog vienas egzempliorius traktuotas kaip originalas, o kitas – kaip nuorašas ar, tiksliau sakant, kaip dublikatas.

Istorikai būtent visą laiką ir ieškojo, ir ieško šių mašinėle spausdintų Akto egzempliorių. Dėl to 2017 m. kovo 29 d. profesoriaus Liudo Mažylio Vokietijos URM archyve rastas

⁹ [Э]. Людендорф, *Мои воспоминания о войне 1914–1918*, Москва, 1924, т. 2, с. 59.

¹⁰ Ten pat, p. 109.

¹¹ Ten pat, p. 110.

¹² Ten pat, p. 111.

¹³ V. Steponaitis, *Gen. Max Hofmano mintys Lietuvos reikalais*, Kaunas, 1930, p. 6.

Vasario 16-osios aktas tapo sensacija ir nustebino, mat iki tol niekas neteigė, kad buvo parengtas ir rankraštinis variantas lietuvių bei vokiečių kalbomis. Juk paprastai tautos nepriklausomybę skelbė viena, savo kalba, surašydami tekstą ant vieno atskiro lapo. Po nuodugnios analizės leidinio sudarytojai formuluoja pagrįstą išvadą apie tai, kad L. Mažylis surado Tarybos siųstą ir per signatarą Jurgį Šaulį „vokiečiams įteiktą rankraštinių Vasario 16 d. akto egzempliorių“ (p. 66).

Recenzuojamame darbe išsamiau ir įtaigiau nei kitur iki šiol įvertinta nepriklausomybės paskelbimo reikšmė. Jame pabrėžiama, kad tai buvo Lietuvos Tarybos savarankiškas žingsnis, „išreiškęs lietuvių tautos lūkesčius ir pagrindinius politinius siekius“, žingsnis, žengtas prieš „Vokietijos valią“ (p. 69); jos cenzūra neleido Akto atspausdinti „Lietuvos aide“. Vis dėlto jį pavyko paskelbti Reichstage ir net trijuose Berlyno laikraščiuose. Dar pažymėtina, kad Vasario 16 d. nutarimas buvo ne tik valingas, bet ir rizikingas Tarybos sprendimas. Tuo metu Vokietija Rytų fronte ruošėsi naujam puolimui, kurį pradėjo vasario 18 d. Pulta vos ne visu frontu, vokiečiai įsiveržė į Ukrainą, toliau judėjo į priekį Baltarusijoje ir Baltijos šalyse, baigė užimti visą Latviją ir okupavo Estiją, kur griebėsi griežtų represijų, likvidavo pradėtus formuoti nacionalinius estų karinius dalinius, vėl imtas vokietinti Tartu universitetas (estų studentai jį boikotavo), net represavo vasario 24 d. Estijos nepriklausomybę paskelbusį Gelbėjimo komitetą. Jo narių, Nepriklausomybės akto signatarą Jūrį Vilmsą nušovė¹⁴, o Komiteto vadovą, signatarą Konstantiną Patsą su keliais ministrais išvežė į koncentracijos stovyklą Lenkijoje¹⁵.

Taip pat leidinio sudarytojai pateikia daug vertingos medžiagos apie laikotarpį po Nepriklausomybės idėjos paskelbimo, kai ta idėja buvo lyg sukaustyta iščiose, juk tik po 9 mėnesių, kai Vokietija galutinai pralaimėjo karą ir joje kilo lapkričio revoliucija, Lietuva galėjo suformuoti vyriausybę, pradėti kurti kariuomenę, t. y. kurti tikrą, realų valstybingumą. Publikuojamuose dokumentuose atsispindi ne tik vidaus politiniai procesai, bet ir tarptautinė padėtis, santykiai su Lenkija, Antantės valstybėmis bei Rusija, į kurią Lietuvos Taryba 1918 m. gegužės 14 d. nusiuntė inžinieriaus Česlovo Landsbergio vadovaujamą misiją¹⁶, bet apie jos veiklą turime visai nedaug duomenų. Kai kurie vėles-

¹⁴ Istoriografijoje, tiesa, kartais abejojama, ar jį tikrai nušovė vokiečiai, ar jis žuvo neaiškiais aplinkybėmis, slėpdamasis nuo persekiojimo (E. Uustalu, *Die Staatsgründung Estlands// Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten 1917–1918*, Marburg/Lahn, 1971, S. 283).

¹⁵ G. Faure, T. M. Mensing, *The Estonians: The Long Road to Independence*, 2012, p. 209, prieiga per internetą: https://books.google.lt/books?id=hnq7AwwAAQBAJ&pg=PA208&lpg=PA208&dq=Konstantin+P%C3%A4ts&source=bl&ots=vMSxLlDoMm&sig=zblF6r0aWF9_10U8NfaEzTLfiCM&hl=lt&sa=X&ved=0ahUKEwi8jtKZvflKAhXDICwKHb3nCG04HhDoAQgiMAI#v=onepage&q=Konstantin%20P%C3%A4ts&f=false [žr. 2018 02 12]. M. Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 1919, S. 149–151, 154–155.

¹⁶ S. Grigaravičiūtė, Lietuvos Tarybos atstovavimas Sovietų Rusijoje 1918 metais, *Parlamento studijos*, nr. 23, 2017, p. 14.

ni faktai rodytų, kad Lietuva gal turėjo galimybių pradėti derėtis dėl taikos su sovietais nedaug vėliau nei estai. Įvado autoriai cituoja A. Stulginskį, kritikavusį užsienio reikalų ministro Augustino Voldemaro pasakymą, neva taika su sovietų Rusija Lietuvai nieko neduos. Valstybės Tarybos posėdyje 1920 m. kovo 23 d. signataras teigė, kad sovietai gali Lietuvos „nepriklausomybę ir ribas pripažinti *de jure*“ ir galima „kuo greičiausia“ grąžinti „Lietuvon visus tuos turtus, kurie buvo Rusijon iš Lietuvos įvairiais laikais išgabenti“, bet tam trukdo užsienio reikalų ministro „tinginio politika“. Taip pat buvo nurodyta, jog estams darant „separatinę taiką“, Anglija nebeprieštaraus Baltijos šalių susitarimui su bolševikais, nes ji pati „linksta į bolševikų pusę“ (p. 108).

Iš tikrųjų A. Stulginskis buvo teisus. Dabar jau žinome, jog dar 1919 m. rugpjūčio 12 d. britų kabineto posėdyje pirmąsyk svarstyta mintis, kad Baltijos valstybės galėtų pačios nuspręsti, kaip joms tvarkyti santykius su sovietų Rusija; jei jos norėtų, tesudaro su ja taiką¹⁷. Kabineto dauguma tądien tokiai idėjai dar nepritarė, pritarimas atsirado per rugsėjo 24–25 d. posėdžius, kuriuose daugiausia ir svarstyta Baltijos šalių tema. Tąkart jau buvo nuspręsta joms suteikti „laisvas rankas“ dėl derybų su bolševikais¹⁸, t. y. britų kabinetas nutarė nebeprieštarauti toms deryboms. Pagrindinis tokio sprendimo motyvas, matyt, buvo tas, kad britai pamatė, jog kariniai veiksmai prieš bolševikus neduoda rezultatų, todėl naudingiausia būtų pradėti su jais prekyauti. 1920 m. sausio 29 d. britų vyriausybė dar kartą nusprendė, kad Baltijos valstybės gali pačios susitarti su bolševikais dėl taikos. Maža to, dar buvo pridurta, jog nereikėtų skatinti baltiečių „karingumo“ derybose su Rusija, esą tai galėtų pakenkti britų prekybiniams ryšiams su didžiąja rytų valstybe¹⁹.

Tam tikras kai kurių Lietuvos politikų „tingumas“ gal ir pripažintinas. Juk Estija ne tik pirmoji pradėjo derybas su bolševikais, bet ir provokavo juos teikti pabaltijiečiams taikos pasiūlymus. Tėpraėjus mėnesiui po estiško nepriklausomybės akto priėmimo, 1918 m. kovo 28 d. Estijos laikinosios vyriausybės atstovas, žymus politikas ir diplomatas Juliusas Friedrichas Seljama įteikė to priėmimo dokumentus Adolfui Jofei, tuometiniam Petrogrado komunos užsienio reikalų komisarui. Su tokiais pat dokumentais kreiptasi į sovietų pasiuntinį Stokholme Vaclovą Vorovskį. Gegužės 1 d. Estijos delegacija Londone įteikė bolševikų atstovui Maksimui Litvinovui oficialų kreipimąsi į sovietų Rusijos vyriausybę, kurios prašyta pripažinti Estijos nepriklausomybę ir jos neutralumą Rusijos–Vokietijos kare²⁰.

¹⁷ A. S t r a n g a, Vēsturnieki par Latvijas drošības problemas risinājumiem starpkaru periodā, *Latvijas vēsture*, 2010, nr. 2/3(78/79), 26. lpp.

¹⁸ A. S t r a n g a, *Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā*, Rīga, 2000, 21. lpp.

¹⁹ A. S t r a n g a, Vēsturnieki par Latvijas drošības problemas risinājumiem starpkaru periodā, *Latvijas vēsture*, 2010, nr. 2/3(78/79), 26. lpp.

²⁰ М. Г р а ф, *Эстония и Россия 1917–1991: анатомия расставания*, Таллинн, 2007, с. 176.

To paties mėnesio 18 d. M. Litvinovas gavo iš Estijos delegacijos ištisą traktatą „Estijos ir Rusijos santykiai ateityje“. Jame buvo pabrėžta, kad tapusi nepriklausoma Estija sieks būti laisvos prekybos šalimi ir išlaikys Rusijai laisvą priėjimą prie Baltijos jūros, leis jai netrukdomai prekiauti per savo uostus. Ten taip pat akcentuota, jog „Demokratinė Estijos Respublika užtikrins nacionalinėms mažumoms (rusams, švedams, vokiečiams, žydams ir kt.) pilietines teises“ bei kultūrinę autonomiją, o savo kalbas jos galės vartoti mokyklose, savivaldoje, teismuose ir tai bus įteisinta įstatymais²¹. Birželio 1, 10 d. ir vėlesniuose kreipimuose estai leido suprasti, kad gavę nepriklausomybės pripažinimą jie kartu pripažins ir sovietų valdžią Rusijoje.

Netgi garsieji 1919 m. rudens sovietiniai taikos pasiūlymai galėjo atsirasti ne be estų inspiravimo. 1919 m. rugpjūčio pradžioje Estijos vyriausybė specialiai svarstė taikos derybų su sovietais perspektyvas. Detaliai analizuota taikos sutarties nauda (ar žala) Estijai trimis pilietinio karo baigties Rusijoje atvejais: 1) laimi „raudonieji“, 2) laimi „baltieji“, 3) karas baigiasi lygiosiomis. Visais atvejais, net ir antruoju, prognozuota nauda. Estai tikėjosi, kad sutartis su V. Lenino administracija leis jiems susikurti atokvėpio laikotarpį, per kurį galės pasiruošti lemtingai kovai su „baltaisiais“, jei šie vis dėlto pasieks Rusijoje galutinę pergalę. Todėl Estijos vyriausybė nusprendė siekti taikos ar bent paliaubų su bolševikais. Kartu nutarta dėti pastangas, kad oficialią ir viešą iniciatyvą dėl taikos derybų pareikštų Maskva²² ir to nereikėtų daryti estams.

Tokiomis aplinkybėmis 1919 m. rugpjūtį suintensyvėjo Talino ir Maskvos neoficialūs kontaktai, kuriais zonuotos oficialių derybų galimybės ir perspektyvos. Ryšiai mezgti per tarpininkus, kurie susitikdavo ir su Estijos vyriausybės nariais, ir su bolševikų lyderiais, net su pačiu V. Leninu bei Grigorijum Zinovjevu. Rugpjūčio 29 d. tarpininkai perdavė J. Poskai sovietų parengtą 14 punktų preliminarų taikos sutarties projektą, kuriame numatytas Estijos tarptautinis pripažinimas, taip pat galimybė legalizuotis estų komunistų partijai²³. J. Poska projektui iš esmės pritarė, tad dirva taikos pasiūlymams buvo parengta, ir jų nereikėtų traktuoti kaip netikėto, išskirtinai vien Maskvos parengto vienašališko taikos gesto.

Įvade aptariant Lietuvos ir sovietų taikos sutartį, kartu nurodoma, kad ji „turėjo ir slaptus priedus“ (51 p.). Jų akcentavimas jau tapo tradicija, kartais jie net pavadinami „slaptu protokolu“²⁴, traktuojami kaip dingstis Lucjano Želigowskio ekspansijai²⁵. Bet ši

²¹ Ten pat, p. 176–177.

²² Ten pat, p. 252.

²³ Ten pat, p. 253.

²⁴ M. Tamošaitis, A. Bitautas, A. Svarauskas, *Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. vyriausybių ministrų biografinis žodynas*, Vilnius, 2016, p. 174.

²⁵ Žr. pavyzdžiui: A. Svarauskas, Lietuvos demokratijos simbolis Kazys Grinius, *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2017, nr. 1 (19), p. 5.

ekspansija ir chronologiškai, ir geopolitiškai labiau susijusi ne su Lietuvos, o su pačios Lenkijos taikos derybomis su sovietais. Juk Lenkijos ir sovietų delegacijų vadovai Janas Dąbmskis ir A. Jofė Rygoje per 1920 m. spalio 1–5 d. slaptas derybas susitarė, jog Lenkijai perleidžiamos liepos 12 d. sutartimi Lietuvai pripažintos rytinės teritorijos ir šitaip dar su pridedamomis žemėmis suformuojamas vadinamasis Vilniaus koridorius. Ir šis koridorius, atsiremiantis į Latviją ir atskiriantis Lietuvą nuo Rusijos, atitenka lenkams, kuriems beliko jį pasiimti. Tai po 4 dienų L. Želigowskis ir padarė.

Vilniaus koridoriaus perdavimui Lenkijai jau spalio 2 d. pritarė V. Leninas²⁶ ir tuoj pat parengė Politbiuro teigiamo sprendimo projektą²⁷, kurį spalio 4 d. ši instancija svarstė ir bolševikų vadui įtikinėjant tokiame sprendime pritarė (prieštaravo tik Nikolajus Bucharinas, nuolaidas Lenkijai pavadinęs gėdingomis)²⁸ bei pavedė A. Jofei nedelsiant Rygoje pasirašyti su Lenkija preliminarią taikos sutartį²⁹.

Dar 1992 m. Č. Laurinavičius kėlė labai prasmingą klausimą: „ar susitarimas Rygoje buvęs ženklas pradėti žygį į Vilnių, ar ši kampanija vykusi savo ruožtu“³⁰. Naujojoje Lietuvos istorijos sintezėje jis jau daro aiškesnę prielaidą, jog prieš pasirašant spalio 5 d. Rygos protokolą, lenkų ir sovietų derybininkų sutarta „ne tik dėl principinio klausimo – Lietuvos perleidimo Lenkijos įtakos sferon, – bet ir dėl konkrečios Vilniaus okupacijos formos, t. y. jos pridengimo „apsisprendimu“³¹. Gana tvirtai tuo klausimu yra pasisakęs latvių istorikas, akademikas A. Stranga: „Rusija paliko savo „sąjungininkę“ Lietuvą ir per paliaubų derybas su Lenkija (Ryga, nuo rugsėjo pabaigos) neoficialiai pritarė Vilniaus okupacijai (spalio 2 d., likus savaitei iki Vilniaus okupacijos, lenkai pranešė A. Jofei, kad jiems yra reikalinga bendra siena su Latvija; Vilniaus okupacija buvo nulemta).“³² Tokį posūkio tašką suvokė ir nukentėjusi pusė. Tuo metu Rygoje buvęs Tomas Naruševičius spalio 6 d. telegrafavo į Kauną: „Penktadienį [spalio 5 d.] pasirašytos paliaubų išlygos. Lenkai gauna koridorių su Latvija. Mes su Rusija sienų nebeturime. Gelbėkite situaciją per Tautų Lygą.“³³

²⁶ И. В. Михутина, *Польско–советская война 1919–1920 гг.*, Москва, 1994, с. 316.

²⁷ *The Unknown Lenin. From the Sekret Archive*, ed. R. Pipes, New Haven and London, 1996, p. 116.

²⁸ Ten pat, p. 236; А. Я. Манусевич, Трудный путь к рижскому мирному договору, *Новая и новейшая история*, 1991, nr. 1, с. 41.

²⁹ Г. Матвеев, Тактика А. А. Иоффе на переговорах о прелиминарном мире в Риге 22 сентября – 12 октября 1920 года, *Восточная Европа. Перспективы. Польша, ЕС и „Восточная политика“*, 2011, nr. 2, с. 42–47.

³⁰ Č. Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Taikos sutartis*, Vilnius, 1992, p. 165.

³¹ *Lietuvos istorija*, t. X, d. 1: D. Blažytė-Baužienė... [et. al.], *Nepriklausomybė (1918–1940)*, Vilnius, 2013, p. 315.

³² A. Stranga, *Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā*, 68. lpp.

³³ Cit iš: Č. Laurinavičius, Probleminiai Lietuvos ir Lenkijos santykių 1920 m. aspektai, *Suvalkių sutartis: faktai ir interpretacijos*, sud. Č. Laurinavičius, Vilnius, 2012, p. 70.

Dar pažymėtina, kad ne vienas užsienio istorikas, tokie kaip Normanas Daviesas³⁴, Piotras Wandyczius³⁵, Richardas K. Debo³⁶ bei Jerzy Borzęcki³⁷, tiesiogiai gretina Rygos derybas su Lenkijos įsitvirtinimu Rytų Lietuvoje. J. Borzęcki L. Želigovskio žygį į Vilnių aprašo iš karto po spalio 5 d. susitarimo charakteristikos³⁸. Patys Rygos slaptųjų derybų dalyviai tokias sąsajas paliudija³⁹. Tad tam tikra prasme galima pasakyti, kad lenkai 1920 m. spalį Vilnių gavo iš V. Lenino rankų.

Recenzuojamame leidinyje kruopščiai surinkti, vykusiai sugrupuoti ir išdėstyti istoriniai dokumentai, šis leidinys tinkamai koreliuoja su kitais dokumentų rinkiniais, pavyzdžiui, su Edmundo Gimžausko parengta šaltinių publikacija⁴⁰. Leidinio sudarytojai ne tik atranda naujų dokumentų, bet ir naujai prakalbina skelbtus anksčiau. Štai 1991 m. publikacijoje spausdintas nelabai informatyvus Valstybės Tarybos 1918 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas naujajame leidinyje yra papildytas Antano Smetonos ir Augustino Voldemaro kalbų tekstais bei frakcijų atstovų pareiškimais, surastais kitose knygose (p. 120). Nors aptariama publikacija labai išsami, vis dėlto joje pasigendame Trečiosios Stokholmo lietuvių konferencijos, vykusios 1918 m. sausio 3–6 d., nutarimų. Šios konferencijos svarbą yra akcentavusi istorikė Sandra Grigaravičiūtė, kuri taip pat apgailestavo, kad istoriografijoje apie tą įvykį beveik nieko nerašoma⁴¹. Ji yra paskelbusi konferencijos nutarimą, kuriame, be kita ko, reikalaujama išvesti svetimą kariuomenę iš Lietuvos teritorijos⁴². Kadangi dar yra abejonių dėl tos konferencijos pobūdžio, netgi datos, būtų buvusi įdomi leidinio sudarytojų nuomonė šiuo klausimu.

Apibendrinant galima tvirtai teigti, kad recenzuojama knyga yra nepaprastai vertinga, ir jos vertė vis ryškės istorikams toliau plėtojant tyrimus tiesiogiai. Ją, manytume, galime laikyti viena rimčiausių ir naudingiausių šaltinių publikacijų Kovo 11-osios Lietuvoje.

Zenonas Butkus
(Vilniaus universitetas)

³⁴ N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko – bolszewicka 1919–1920*, Kraków, 2002.

³⁵ P. Wandycz, *Soviet–Polish Relations 1917–1921*, Cambridge, Massachusetts, 1969.

³⁶ R. Debo, *Survival and Consolidation. The Foreign Policy of Soviet Russia 1918–1921*, McGill-Queen’s University Press, 1992, p. 278–283.

³⁷ J. Borzęcki, *The Soviet–Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, London, 2008.

³⁸ Ten pat, p. 136–141.

³⁹ J. Dąmbski, *Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa, 1931; A. Ładoś, Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienia osobiste), *Niepodległość*, 1937, t. XVI, nr. 1 (42), s. 230–250.

⁴⁰ *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė. Dokumentų rinkinys*, sud. E. Gimžauskas, Vilnius, 2006.

⁴¹ S. Grigaravičiūtė, *Skandinavija Lietuvos diplomacijoje 1918–1940 metais*, Vilnius, 2002, p. 29, 40.

⁴² Ten pat, p. 244.